

İbn Haldun ve Matematik İlimlerden Bir İlim Olarak Mûsikî*

Ibn Khaldun and Music as a Science of Mathematical Sciences

Yalçın Çetinkaya

*İstanbul Teknik Üniversitesi, Türkiye
yalcincetinkaya60@gmail.com*

Öz: İbn Haldun (1332-1406) Mukaddime adlı eserinde mûsikîyi aklî (felsefî) ilimlerden bir ilim olarak zikretmektedir. İbn Haldun'a göre aklî (felsefî) ilimler 7 tanedir. Bu ilimlerin başında "Mantık" ilmi gelmektedir. Daha sonra ise sırasıyla ta'limî (riyâzî) ilimlerden aritmetik, geometri, kozmografya, bundan sonra da mûsikî, tabiiyyat ve ilâhiyyat ilimleri gelmektedir. İbn Haldun mûsikî ilmini, seslerin ve nağmelerin birbirlerine olan oranları ve bu oranları sayı itibarıyla tâyin eden ve ölçme usullerini inceleyen bir ilim olarak kabul etmektedir. Faydası ise, şarkı söylerken riâyet edilmesi gereken teganni nağmelerini öğretmektir. İbn Haldun, Mukaddime adlı eserinde mûsikîyi bütün zâviyelerden ele alarak incelemiş önemli bir İslâm düşünürüdür. Onun eserinde mûsikîye dâir hem icrâ ve hem de nazarî açıdan önemli bilgiler bulabilmekteyiz. Özellikle ilerleyen bölümlerde mûsikîyi hikmet ve felsefe ilimleri kategorisine dâhil etmesi, onun kadîm İslâm düşünürlerinin mûsikî hakkındaki düşüncelerine yaklaştığını göstermektedir. Bu da bizlere İslâm düşünce ve medeniyetinin mûsikî düşünce ve yorumlarının genel olarak hikmet ve felsefe temelli olduğunu öğretmektedir. Bu yaklaşımlarıyla İbn Haldun ondördüncü yüzyılın sonları ve onbeşinci yüzyılın başlarındaki mûsikî düşüncesini yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Mukaddime, Mûsikî, Akli İlimler

Abstract: *In his book Mukaddima, Ibn Haldun (1332-1406) considers music as a science amongst the other rational (philosophical) sciences. According to Ibn Haldun, there are seven rational (philosophical) sciences and logic (Mantık) is first amongst them. Then follow the sciences of arithmetic, geometry, cosmography of mathematical sciences and music, natural sciences and theology. Ibn Haldun recognizes the science of music as one which determines the correlation of sounds to tunes in terms of numbers and investigates measurement methods. Its benefit is to teach the necessary range of singing tunes. Ibn Haldun is a significant Muslim scholar who studied music from all aspects. In Ibn Haldun's 14th and 15th century work on music theory, one can access to important philosophical and practical information about music. The fact that he includes*

* Bu çalışma, 28-29 Eylül 2013 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "III. Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu" adlı bilimsel etkinlikte sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

music under the categories of wisdom and philosophy is indicative of the position of music among early Muslim thinkers.

Keywords: *Ibn Khaldun, Muqaddimah, Music, Philosophical Sciences*

İslâm düşünürlerini mûsikî ile ilgileri bakımından ikiye ayırmak mümkündür. Birinci kategori; mûsikî ile ilgilenen, mûsikî icrâ eden ve bu icrâ ile birlikte mûsikî hakkında yaklaşım geliştiren düşünürler. Bu tür düşünürlere Ya'kub el-Kindî ve Fârâbî gibi isimleri örnek gösterebiliriz.

Mûsikî icrâ etmeyen, etmediği halde mûsikî konusunda fikir beyân eden, yaklaşım geliştiren düşünürleri de ikinci kategori olarak belirlemek mümkündür. Bu düşünürler kuşağına da İbn Sînâ, İbn Haldun gibi düşünürleri örnek gösterebiliriz.

İbn Haldun'un herhangi bir mûsikî aleti çaldığına, sesiyle icrâ ettiğine veya mûsikî eseri bestelediğine dâir herhangi bir kaynakta bilgiye rastlamak bugüne kadar mümkün olmamıştır. Ama mûsikî ile iştigâl etmediği halde mûsikî konusunda fikir beyân etmiştir. Bu durum, İslâm düşünce dünyasında mûsikînin önemli bir yere sahip olduğunun, Fârâbî'nin ilimler sayımında mûsikîyi yüksek ilimlerden kabul etmesine uygun olarak İslâm düşünürlerinin mûsikî ile icrâ değil ama düşünce düzeyinde ilgili olduklarının göstergesidir. Bilindiği gibi kadîm İslâm kültür ve medeniyetinde, Fârâbî, "İhsâ el-Ulûm (İlimlerin Sayımı)" adlı eserinde mûsikîyi yedi yüksek ilimden bir ilim olarak kabul etmektedir. Yedi yüksek ilimden dört tanesi (yani "Quadrivium") Matematik, Geometri, Astronomi ve Mûsikî olarak kabul edilir. Dört yüksek ilme göre daha alt kategoride olan üç tanesi de (yani "Trivium") Mantık, Belâgat ve Gramer'dir. İslâm medeniyetinde iyi bir mütefekkir olmanın gereklerinden bir tanesi, bu yedi ilme vâkîf olmaktır. İbn Haldun da bu açıdan, mûsikî ilmine dâir az da olsa önemli kabul edilebilecek bir düşünce ortaya koymuştur. "Mukaddime" adlı eserinde belirttiğine göre İbn Haldun'un mûsikî hakkındaki düşünce ve yaklaşımları, daha ziyâde matematikçi-akılcı bir yaklaşımdır ve mûsikîyi matematik ilimlerden kabul etmektedir.

Muhtemelen kendi çağının mûsikî hakkındaki genel yaklaşımı daha ziyâde mûsikîyi matematik bir dil ile izah eden bir yaklaşım olduğu için İbn Haldun da zamanının bu tarz yaklaşımına uygun bir mûsikî görüşü ileri sürmüş olabilir. Safiuddin Urmevî (Ö.1294) ve Abdulkâdir Merâgî (Ö.1435) gibi iki önemli müzik bilimcisi ve icrâcısının ara döneminde yaşayan İbn Haldun'un mûsikîyi matematik ile ilişkilendiren görüş ve yaklaşımlarına, kendisinden sonra Osmanlı'da yaşamış olan Lâdikli Mehmed Çelebi'de de (Ö.1498)

rastlamaktayız ki Lâdikli, Osmanlı'nın önemli müzikbilimcilerinden biri olarak kabul edilmektedir.

İbn Haldun (1332–1406) Mukaddime adlı eserinde mûsikîyi aklî (felsefî) ilimlerden biri olarak zikretmektedir. İbn Haldun'a göre aklî (felsefî) ilimler 7 tanedir. Bu ilimlerin başında "Mantık" ilmi gelmektedir. Daha sonra ise sırasıyla ta'limî (riyâzî) ilimlerden aritmetik, geometri, kozmografya, bundan sonra da mûsikî, tabiiyyat ve ilâhiyyat ilimleri gelmektedir. İbn Haldun mûsikî ilmini, seslerin ve nağmelerin birbirlerine olan oranları ve bu oranları sayı itibariyle tâyin eden ve ölçme usullerini inceleyen bir ilim olarak kabul etmektedir. Faydası ise, şarkı söylerken riâyet edilmesi gereken teganni nağmelerini öğretmektir. (İbn Haldun, Mukaddime, C:II, s. 566–567, Çev: Zâkir Kâdirî Ugan, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İst. 1986) İbn Haldun'un Mukaddime'de mûsikîyi sadece bir veçhesiyle ele almadığını görüyoruz. Hem bir sosyal bilimci ve hem de bir tarihçi gibi, ama İslâm medeniyetinin bu konudaki bütün yaklaşımlarını da göz önüne alarak mûsikî hakkında yorumlar yapmış ve bilgi vermiştir. Mûsikînin bir aheng, sesler arasında tenâsüb sanatı olduğundan tutun, onun Fars ve Arab toplumlarında nasıl kullanıldığına, onun nasıl matematik ve felsefî ilimlerden bir ilim olduğuna, medeniyetin ve sosyal hayatın göstergesi olmasına kadar çok geniş bir zaviyeden bakarak ele almış ve izah etmiştir.

Mûsikî bahsine hayli geniş bir yer ayırdığı Mukaddime'de birinci kitabın 5. Faslının "Şarkıcılık ve Mûsikî" başlıklı 32. Bölümünde mûsikînin sesler arasında bir tenâsüb sanatı olduğunu genişçe izah etmiş ve yine aynı bölümde bazı mûsikî çalgıları ve mûsikînin Arap ve Fars kültürlerindeki yerine de temas etmiştir. Bu bölümde aslında İbn Haldun'un mûsikîyi birkaç bölüme ayırarak bilgi verdiğini söyleyebilmemiz mümkündür. Meselâ Arap ve Fars toplumunda mûsikînin nasıl kullanıldığına yanısıra, daha sonra Abbasilerde mûsikî hakkında da bazı bilgiler vermiştir. Bu bilgiler kısa olmakla birlikte, bu toplumlarda ve Abbasi sarayında mûsikînin kullanımı hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Bununla da yetinmeyerek daha sonra Endülüs'e göç etmiş Musullu Ziryab başta olmak üzere zamanın önemli bazı müzisyenleri hakkında bilgi vermiş, bu bölümde Kur'an'ın nağmeli okunuşu ve İmam Mâlik ile İmam Şafii'den aktarımla fikhî bazı yaklaşımlara da temas etmiştir. Bütün bunlar, İbn Haldun'un Mukaddime'de mûsikîye oldukça geniş bir zâviyeden bakmış olduğunu göstermektedir. Ama genel olarak İbn Haldun'un bu bölümde mûsikî hakkındaki yaklaşımı seslerin tenâsübü konsepti üzerine oturmaktadır. "Aklî İlimler ve Kısımları" başlıklı 13. Bölümde ise El-Kindî ve Fârâbî başta olmak üzere bazı kadîm İslâm düşünürlerinin mûsikî hakkındaki genel yaklaşımına uygun olarak mûsikîyi aklî ve matematik ilimler kategorisine dâhil etmiştir. Fârâbî'nin "İhsâ el-Ulûm (İlimlerin Sayımı) adlı eserinde mûsikîyi yüksek ilimlerden bir ilim olarak

kabul ettiğini ve bu tasnifte onu matematik ilimler kategorisine dâhil ettiğini hatırlamalıyız.¹ İbn Haldun'un mûsikîde tenâsüb (uygunluk) kavramına kadîm mûsikî düşüncelerinde, ilk olarak Hermes ve Hermetik doktrin ile yetişmiş olan Pythagoras'ta rastlıyoruz.²

Mûsikî, medeniyetin önemli bir göstergesidir. Mûsikî sanatının gelişmişliği ve seviyesi, medeniyetin seviyesini ve gelişmişliğini göstermesi bakımından da önemlidir ki İbn Haldun da mûsikînin, medenî hayatın gelişmişliği ile ilişkili olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir: “Bil ki mûsikî ve mugannîlik (yani şarkıcılık) bir sanat olup, ancak ictimâî (sosyal) ve medenî hayatın gelişmiş olduğu bölge ve şehir ahâlîsi arasında yayılır. Kazanç, yaşamak için gerekli nesnelere ve ihtiyaçlar yerine getirildikten ve medenî hayatın ihtiyaçlarını tatmin etmek devresi geldikten sonra bu sanata karşı meyil ve heves uyanır. Ancak bundan sonra bolluk ve medenî hayatın i'tiyat ve icabları ile nefslerini hoşlandırmak isteyenler, mûsikî ve muganni sesleri işitmek isterler, başka ifadeyle ekonomik halleri bu seviyeye gelenler bu sanata ihtiyaç duyarlar.”

İbn Haldun burada tam bir sosyal bilimci yaklaşımıyla mûsikî ile birey ve toplum; toplumun refah seviyesi arasında bir bağlantı kurmaktadır.³

İbn Haldun mûsikî ve gınâ sanatının, bireyin ve toplumun zarûrî ihtiyaçlarından olmadığını; medenî hayatın i'tiyat ve icablarından olduğu için, medenî hayatta en son ortaya çıkan sanatlardan olduğunu söyler. Medenî hayatın gerilediği ve ekonomik seviyenin düşmeye, bozulmaya başladığı vakit, ilk önce bu sanatın ortadan kalkmaya mahkûm bir sanat olduğunu, çünkü bu sanatın, bolluğun i'tiyatlarından olan eğlence ve hoş vakit geçirmeye mahsus bir sanat olduğunu da ifade eder.⁴

İbn Haldun, mûsikî sanatına ayırdığı Mukaddime adlı eserinin 32. Faslına “Şarkıcılık ve Mûsikî Sanatı” başlığını koyarak giriş yapmıştır. Bu bahiste mûsikî sanatının “vezinli şiir ve şarkıları ses ve nağme ile belli ve mâruf olan mûsikî kâidelerine göre, düzenli bir surette teganni etmekten ibarettir” diyerek, icrâcılık açısından tarifini yapar. Ama bu tarifte de bir “mûsikî kâidesi”ne vurgu yapar.⁵ “Kâide” önemli bir ayrıntıdır İbn Haldun'a göre ve onun düşüncesine göre bu kâideler, sesler ve nağmeler arasında tenâsüb (uyum) meydana getirdiği için bu sesleri işitmek insanlara zevk ve neşe verir. (Çünkü insanın

¹ Fârâbî, İhsâ el Ulûm.

² Yalçın Çetinkaya, İhvân-ı Safâ'da Mûsikî Düşüncesi, İnsan Yayınları, İst.1995.

³ A.g.e.

⁴ İbn Haldun, Mukaddime, Çev: Zâkir Kâdirî UGAN, M.E.B Yayınları, İstanbul 1986, C:II, S.432.

⁵ İbn Haldun, A.g.e., s: 437.

tenâsüblü seslere karşı meyli vardır ve nefsi tenâsüblü seslerden hoşlanır.). İbn Haldun, mûsikî kâideleri sâyesinde mûsikî sanatında bir tenâsüb, bugünkü müzik tabiriyle aheng (veya harmonia) meydana geldiğini ifade eder ki bu düşünce müzik tekniği açısından – kendi zamanına göre– oldukça dikkate değer ve ileri seviyede bir düşüncedir. Batı müzik tarihi içinde armoni kurallarının çok daha ileriki yüzyıllarda ortaya çıkmaya başladığını düşünecek olursak, İbn Haldun’un bu konuda doğru ve ileri düzeyde bir tesbit yaptığını söylemek de mümkün olacaktır. İbn Haldun’un mûsikî bahsinde üzerinde durduğu ana kavram “tenâsüb” yani “uyum” yani “aheng”, yani “harmonia”dır. İbn Haldun sesler arasındaki tenâsüb yani “uyum”u matematik ve geometrik bir uyum ile izah eder. (Bu arada Aristo’nun “güzel”i, “uyumluluklar bütünü” olarak tanımladığını hatırlamamız gerekir). İbn Haldun’un, Mukaddime’nin mûsikî ile ilgili bu bölümünde bazı mûsikî aletleri hakkında bilgi verdiğini de görüyoruz. Ney ve Tanbur’un yanısıra, kendi yaşadığı coğrafyada icrâ edildiğini anladığımız, kamışa delikler açmak suretiyle yapılan ve icrâ edilen “Şebbâbe” adlı bir nefesli sazdan bahseder. Yine ağaçtan üzerine delikler açılarak yapılan “Zulâmî” adlı yerel bir saz hakkında bilgi verir. Batı Afrika’da bakır borudan mamul “Buk” isimli nefesli bir sazdan daha bahseder. Batı Afrika’da bunlardan başka birtakım telli mûsikî aletleri olduğunu da yine İbn Haldun’un Mukaddime adlı eserinden öğreniyoruz. Hatta İbn Haldun bu aletler hakkında bir enstrüman yapımcısını (yani Lûtiye’yi) tatmin edebilecek detaylı bilgiler de verir. Tanbur ve Kopuz adlı sazlara benzerliklerinden söz eder, bazılarının da Kanun ve Santur gibi sazlar misâli dört köşeli olduğunu ifade eder, sazların nasıl çalındıklarını da anlatır. Buradan, İbn Haldun’un, icrâ edilen sazlar hakkında da epey bilgi sahibi bir düşünür olduğunu anlamaktayız.⁶

İbn Haldun’un mûsikî bahsinde ve mûsikî icrâsı hakkında yaptığı açıklamalarda dikkat çekici bir başka ayrıntı da, onu tasavvuf ehlinin mûsikî düşüncesine yaklaştırmaktadır. Bu husus, âhengli ve ruhlara hoş gelen mûsikî icrasından meftun olan âşıkların etkilendiğini ifade ettiği husustur. İbn Haldun, âheng karşısında yâni idrâk edilen şeyin güzellik ve nefasetinin mânâsını ifâde ederken şöyle söyler: “Güzellik ve âheng, hoşluk vasıflarını kendisinde toplayan madde, idrak sahibi olan nefse uygun olur, o şeyin mülâyimliğini idrâk etmekle nefis hoşlanır ve zevklenir. İşte bu sebeble, meftun olan âşıklar aşk ve muhabbetlerinin son dereceye varmış olduğunu, ruhlarının, sevgililerinin ruhları ile intizâc edip kaynaşmış olmasıyla ifâde ederler. Aşk ehlinden isen, sen bunun sır ve hikmetini anlayabilirsin. Bu hikmet ve sır mebdede yani ezelde vücudun mâhiyetinin mümkünattan olan mevcudları arasında müşterektir.”⁷

⁶ İbn Haldun, A.g.e., C: II, s. 425.

⁷ İbn Haldun, A.g.e. , C: II, s: 426-427.

Buna benzer görüşlere Hz. Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve başka tasavvuf ehlinde de rastlamak mümkündür. Tasavvuf ehli bu aşkı “ilâhî aşk” olarak tarif ve izah etmektedir. Ama özellikle Şirazlı Ruzbaha Baqlî’nin söyledikleri bu açıdan mühimdir. Mûsikînin sadece hak âşıklarına câiz ve helâl olduğunu, fâsıklar ve câhiller için ise haram olacağını belirten, Ruzbahân Baqlî’dir. Baqlî “Risâletü’l-Kuds” adlı eserinde mûsikînin öneminden bahsederken, mûsikîyi dinlemeye yetkili olanların ne tür özelliklere sahip olmaları gerektiğine temas eder. Baqlî’ye göre mûsikî Rabbânî sırların uyarıcısıdır. Mûsikî bazıları için günaha teşvik edici olabilir, çünkü o kişi noksan ve câhildir. Diğerleri için ise mûsikî öğüttür, çünkü o kişi mükemmellik yolunda ilerlemektedir. Mânevî mûsikî Hakk’ın mûsikîsidir. Aşk (muhabbet) müridleri mûsikîyi nefslерinden arınarak ve dünyevî benliklerinden uzaklaşarak dinlerler.⁸

İbn Haldun, Mukaddime’nin Birinci Kitabın Altıncı faslı’nın “Akîl İlimler ve Kısımları” başlıklı 13. Bölümünde mûsikî bahsine adeta yeniden dönüş yapar ve bu bölümde mûsikîye kadîm İslâm düşünürlerinin yorumlarıyla paralellik ve benzerlik arzedecek bir zaviyeden bakarak açıklama getirir. İbn Haldun bu bölümde hikmet ve felsefî ilimlerden bahsederek bunları Geometri, Matematik, Mûsikî ve Kozmografya olarak sınıflandırır. Mûsikî İbn Haldun’a göre bu dört ilmin üçüncüsüdür. Mûsikî, seslerin ve nağmelerin birbirine olan nisbetlerini ve bu nisbetleri sayı itibarıyla tâyin etmek ve ölçmek usullerini inceleyen bir ilimdir. Mûsikî ilminin faydası şarkı söylerken riâyet edilmesi gereken gınâ nağmelerini öğretmekten ibarettir.⁹

İbn Haldun, Mukaddime adlı eserinde mûsikîyi bütün zâviyelerden ele alarak incelemiş önemli bir İslâm düşünürüdür. Onun eserinde mûsikîye dâir hem icrâ ve hem de nazarî açıdan önemli bilgiler bulabilmekteyiz. Özellikle ilerleyen bölümlerde mûsikîyi hikmet ve felsefe ilimleri kategorisine dâhil etmesi, onun kadîm İslâm düşünürlerinin mûsikî hakkındaki düşüncelerine yaklaştığını göstermektedir. Bu da bizlere İslâm düşünce ve medeniyetinin mûsikî düşünce ve yorumlarının genel olarak hikmet ve felsefe temelli olduğunu öğretmektedir. Bu yaklaşımlarıyla İbn Haldun on dördüncü yüzyılın sonları ve on beşinci yüzyılın başlarındaki mûsikî düşüncesini yansıtmaktadır.

⁸ İbn Haldun, A.g.e., C: II, s: 427-428.

⁹ Seyyid Hossein NASR, Islamic Art and Spirituality, Golgonooza Press, 1987, s: 154.